

ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ ІСТОРИЧНА

ВИПУСК 39–40

Видається з 1962 р.

Львівський національний університет імені Івана Франка
Львів 2005

УДК 94 : 341.76 (438 : 560) "16"

**ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА
ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ В XVII СТОЛІТТІ:
ДИПЛОМАТИЧНА ПРАКТИКА Й РИТОРИКА**

Тетяна ГРИГОР'ЄВА

Інститут Європейських Досліджень НАН України

У XVII ст. переговори між Річчю Посполитою та Османською імперією проводились при укладанні нового миру (після військового конфлікту) і при поновленні старого (після утвердження на султанському троні нового османського володаря). Переговори відбувалися між дипломатами Речі Посполитої (великі посли, посли і посланники) і великим везіром або каймакамом (під час аудієнцій у п'ого й султана) або між воєначальниками обох сторін у військовому таборі. Аргументи сторін зазвичай полягали в апеляціях до традиції, волі володаря та затверджених раніше мирних договорів. Традиційно основними темами переговорів були складні взаємини з Кримським ханством і Запорізькою Січчю, визначення кордонів, статус Дунайських князівств щодо обох держав. Домовленість закріплювалась офіційним мирним трактатом – *ахднаме* ('ahdname) – документом, який видавався від імені султана та ставав основним інструментом регулювання відносин між двома державами.

Ключові слова: міжнародні відносини в XVII ст., Річ Посполита, Османська імперія, переговори.

Переговори є однією з найголовніших складових дипломатії як засобу ведення зовнішньої політики держави. Переговори потрібні для підтвердження існуючих правил міждержавних стосунків, а тим більше для їх зміни. Саме переговори дозволяють сторонам виокремити раціональні складові компромісу із загального безладу конфліктних інтересів, допомагаючи перейти від аргументів сили до сили аргументів. Відтак, аналіз переговорного процесу сприяє виконанню відразу декількох непростих завдань. По-перше, дослідник має змогу визначити пріоритети в зовнішній політиці для обох сторін. По-друге, розглядаючи переговорну процедуру, можна окреслити загальні норми тогочасного міжнародного права та прояснити категорії війни і миру, союзника та противника тощо. Разом з тим, у ранньомодерній час переговори як складова дипломатичної практики були невіддільно пов'язані з дотриманням усталеної церемоніалу. Тому організація і перебіг переговорного процесу в контексті деталей дипломатичних звичаїв і етикету певною мірою висвітлюють культурні особливості сторін. По-третє, заглиблення в переговорну риторику та визначення ступеня переконливості окремих аргументів дозволяє уточнити тогочасне

розуміння категорій права і справедливості. Нарешті, аналіз засобів впливу під час переговорного процесу, включно з риторикою, одержанням та оперуванням таємною інформацією, практикою підкупів, допомагає зрозуміти фактичну роль дипломата в посольстві, яка визначалася політичними обставинами та можливостями конкретної людини.

Залишивши низку складних завдань для ширшого дослідження, автор статті розглядає лише перебіг переговорного процесу між Річчю Посполитою та Османською імперією в XVII ст., намагаючись з'ясувати процедуру переговорів, окреслити їхню риторику, включно зі шляхами обґрунтування позицій та підтвердження аргументів, а також визначити способи фіксації результатів. Порівняння ж річнополітської дипломатичної взаємодії зі Стамбулом з аналогічними практиками західноєвропейських держав та Московського царства допоможе зрозуміти принципи, згідно з якими формувалися правила політичних контактів між країнами, що належали до різних культурних традицій.

Практика переговорів. Розглядаючи практику переговорів, перш за все окреслимо нагоди і причини до їх початку, уповноважених до проведення, місця та організацію проходження процесу. У XVII ст. переговори між Річчю Посполитою та Османською імперією проводились при укладанні нового миру і при поновленні старого. Укладання нового миру, як правило, відбувалося після військового конфлікту: спершу річнополітські та турецькі воєначальники проводили нараду просто у військовому таборі й досягали згоди щодо перемирних пунктів, а згодом їхня домовленість закріплювалась офіційним мирним трактатом – *ахднаме* ('ahdname)¹, який одержував у Стамбулі річнополітський великий або малий посол. Так, перемирні переговори під Бушею Станіслава Жулкевського з Іскендер пашею в 1617 р. закріплювалися великим посольством Пйотра Ожги 1619 року; хотинські переговори Станіслава Журавинського з Муртаза пашею (1621 р.) – великим посольством князя Кшиштофа Збаразького (1622 р.); переговори Станіслава Конецпольського з тим же Муртаза пашею (1630 р.) – посольством Олександра Пісочинського (1630 р.); переговори С. Конецпольського з Шагин агою (1634 р.) – посольством Якуба Зелінського (1634 р.); журавинські переговори (1676 р.) – великим посольством Яна Гнінського (1678 р.); нарешті, карловацькі переговори (1699 р.) – великим посольством Рафала Лещинського (1700 р.)².

Поновлення мирної угоди та одержання послом Речі Посполитої чергового ахднаме відбувалося після утверждження на сultansькому троні нового

¹ Ахднаме – окремий вид турецького документа, яким регулювалися стосунки Османської імперії з суверенними володарями. Детальніше про специфіку ахднаме як документа див.: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Centuries). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents / By Dariusz Kołodziejczyk. Leiden; Boston; Köln, 2000 [The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy / Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil Inalcik. Vol. 18]. P. 3–46.

² Ibid. P. 129–157.

османського володаря. Натомість обрання нового короля в Речі Посполитій не супроводжувалось підписанням нового договору. Єдину спробу одержати ахднаме у зв'язку зі вступом на престол короля Владислава IV зробив великий посол Александр Тшебінський у 1633 р., і закінчилася вона цілковититою невдачею³. Традиційно ж сусідні володарі та правителі країн, з якими Порта мала угоди, вітали нового султана через своїх послів або резидентів та отримували новий договір⁴. Так, великий посол Войцех Мясковський одержав ахднаме від нового султана Ібрагіма I (1640–1648), а секретар великого посольства Гіероніма Радзейовського (який під час виконання місії помер 8 серпня 1667 р. в Андρіанополі) Францішек Висоцький – від султана Мехмета IV (1648–1687). В інших випадках утвердження нового султана в XVII ст. збіглося з періодами конфліктів між Річчю Посполитою і Портою чи їх закінченням, а отже, мир не поновлювався, а укладався заново. Разом з одержанням офіційних гарантій про збереження миру дипломати намагалися домовитися про більш вигідні пункти документа. Зазвичай основними темами переговорів були складні взаємини з Кримським ханством і Запорізькою Січчю, визначення кордонів, статус Дунайських князівств щодо обох держав. Усі торгові домовленості також вміщувалися в ахднаме, таким чином роблячи його основним і мало не єдиним інструментом регулювання відносин між двома державами.

Під час посольств до Стамбула вести переговори були уповноважені дипломати таких рангів, як великі посли, посли і посланники, котрих зазвичай висилали від імені короля або короля та Речі Посполитої. Дипломати найнижчого рангу – гінці – не вели переговорів в османській столиці, а лише доставляли кореспонденцію⁵. Разом з тим, вони могли бути уповноважені вести переговори у Волошині та Мультянії. Наприклад, гінець до Порти Станіслав Вітковський (1605 р.) у Стамбулі мав попередити про запізнення великого посольства через хворобу призначеного посла і, спираючись на останній договір між двома державами (1598 р.), радше задекларувати позицію короля щодо статусу Волоського князівства, аніж домагатися її утвердження. Його основним завданням інструкція визначала збір і своєчасну передачу інформації. Натомість, прямуючи до Стамбула через Волошину, він мав провести переговори з місцевими боярами щодо бажаної для них та Речі Посполитої кандидатури наступного господаря. Розвідавши й оцінивши настрій у Волошині, С. Вітковський мав чекати на остаточну інструкцію щодо того, як діяти в Стамбулі⁶.

Переговори проходили в Стамбулі, але не обов'язково: інколи в Андρіанополі, інколи за містом, зокрема, коли султан виїздив на полювання. З турецького боку переговори вів великий везір, а у випадку його відсутності – каймакам

³ Historia dyplomacji polskiej. Warszawa, 1982. T. II: 1572–1795 / Red. Zbigniew Wójcik. S. 108.

⁴ Ottoman-Polish Diplomatic Relations... P. 84.

⁵ Historia dyplomacji polskiej. T. II. S. 265–267.

⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі – Bibl. Czart.), Teki Naruszewicza (далі – TN), t. 100, s. 267–270.

(“заступник” великого везіра). Кількість аудієнцій у великого везіра або каймакама в основному коливалася від двох до чотирьох, а власне переговорний процес починався під час другої з них. Перша аудієнція була суто церемоніальною: на ній вручалися уповноважувальні грамоти, королівські листи та офіційна інструкція, яка містила стислий виклад завдань посольства. До переговорів переходили вже після перекладу цих документів турецькою мовою й ознайомлення з ними везіра та інших членів дивану (ради).

Традиційні дві аудієнції в султана (вітальну та прощальну) також можна швидше віднести до церемоніальних, оскільки переговорна полеміка і всі ухвали щодо конкретних пунктів договору відбувалися саме на аудієнціях у великого везіра. Разом з тим, призначення вітальної аудієнції в султана було важливим виявом добрих намірів Порти щодо укладення договору та своєрідним сигналом про початок офіційних переговорів. Відповідно, затримка з вітальною аудієнцією була приводом до сповільнення переговорного процесу як такого. Так, посол Кшиштоф Кохановський (1601–1602 рр.) у листі до короля скаржився, що аж дев’ять днів чекав призначення в’їзду до Стамбула, а тепер йому вже п’ятий тиждень після прибуття не надають аудієнції в султана: “бо є то понад усілякий звичай, щоб якийсь посол мусив так довго тут мешкати, не привітавши цісаря [султана] і не виконуючи того, що йому доручено” (*gdyż to jeśli nad zwyczaj wszelaki, aby który posel tak długo tu mieśzczać miał, cesarza nie przywitawszy i niesprawując tego, co mi polecono*)⁷. К. Кохановський повідомляв, що неприязнь до посольства виникла через так зване волоське питання, а саме через вимогу передати Волоське князівство під протекторат Речі Посполитої. Зрив переговорів був звичним способом уникнути небажаної дискусії, тож великий везір кілька разів призначав аудієнцію у своєму палаці, а потім скасовував її і переносив на інший день⁸. Зважаючи на цю обставину, інструкція великому послу Адаму Стадніцькому (1606 р.) наказувала дипломату нагадати про право Речі Посполитої на Волощину лише в тому випадку, якщо трапиться для цього слушна нагода і ця вимога не приведе до ускладнення чи уповільнення виконання місії⁹.

Усі серйозні конфлікти між сторонами під час посольства до Стамбула врегульовувались через медіаторів (посередників). Зокрема, такий конфлікт виник під час великого посольства К. Збаразького в 1622 р. Ще до церемоніального в’їзду до столиці посольство зіткнулося з труднощами, оскільки великий везір Джурджі паша демонстративно не бажав виявляти традиційні знаки гостинності, що свідчило про майбутній прохолодний прийом дипломата. На першій офіційній аудієнції, яку було призначено більш ніж через тиждень після прибуття посольства, великий везір не дотримався звичного ритуалу, згідно з яким мав зустрічати

⁷ Ibid. Sygn. 940a, s. 143–145.

⁸ Ibid. TN, t. 333, s. 185–192.

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), Archiwum Koronne Warszawskie (далі – AKW), działy tureckie (далі – dz. tur.), t. 288, nr 533.

посла біля свого палацу або, принаймні, у його першому покої, а під час самого привітання заявив: без складання данини султану (що робили лише васальні держави) Порта не вестиме жодних переговорів. К. Збаразький, у свою чергу, залишив аудієнцію, не прощаючись. Згодом, щоб поновити переговори, сторони вдалися до медіації присутнього в Стамбулі англійського посла¹⁰. Також під час посольства О. Пісочинського (1630 р.) каймакам, який надавав аудієнцію за відсутності великого везіра, будучи нездоволений умовами річнопсолітської сторони та недостатніми повноваженнями О. Пісочинського, погрожував затримати дипломата і послати до короля свого представника, щоб повідомити про хід переговорів і домовитися щодо усунення козаків із Запоріжжя. Але за посередництвом головного *муфтія* (офіційного тлумача шаріату) та французького посла згоду між сторонами вдалося відновити і пришвидшити як укладення остаточної версії документа, так і виїзд О. Пісочинського зі Стамбула¹¹.

Після військових конфліктів польські комісари та османські вісочальники проводили переговори просто в турецькому військовому таборі – за участю медіаторів: у цій ролі, як правило, виступали волоський і мультанський господарі або кримський хан. Як і в османській столиці, перемирні переговори в таборі проводили за визначенням протоколом. Належним прикладом тут можуть послужити журавинські переговори 1676 року. З річнопсолітського боку комісарами було визначено брацлавського воєводу князя Костянтина Вишневецького, володимирського підкоморія Єжи Вільгорського, сяноцького підчашого Томаша Карчевського, мельницького підчашого Францішка Кобилецького, волинського чашиника Станіслава Дамбовського, галицького підчашого Яна Телефуса та подільського чашиника Яна Карповського. З османського боку переговори провадили управителі Анатолії (Гусейн паша), Румелії (Алі паша), Боснії (Мехмет паша), Севазії (Ахмет паша), Алеппо (Бексп паша), Адани (Мехмет паша), Караману (Ахмет паша), Силістрії (Ахмет паша), а також Емір паша, Осман паша, Ахмет паша, кадій Шабан еффенді та кілька яничарських вісочальників за медіацією кримського хана Селім Гірсея¹².

Після домовленості щодо початку переговорів у кількох днях подорожі від польського і турецького таборів зустрічалися дві застави. Турецька застава з польським конвоєм рухалася до польського табору, а польські комісари з турецьким конвоєм – до турецького. Перша аудієнція в турецькому таборі призначалася комісарам, коли ті були ще в дорозі, через гінців, відправлених до

¹⁰ Kuszewicz S. K. Poselstwo ks. Zbaraskiego do turek w r. 1622 z dopełnieniem z Twardowskiego // Zbiór pamiętników historycznych o dawniej Polsce / Wyd. J. U. Niemcewicz. Warszawa, 1822. T. II. S. 325.

¹¹ Trzy relacje z polskich podróży na Wschód muzułmański w pierwszej połowie XVII wieku / Wybór, wstęp, oprac. tekstu, komentarze Adam Walaszek. Kraków, 1980. S. 81.

¹² Ottoman-Polish Diplomatic Relations... S. 515–517 (Document 53 (15 October 1676). The Polish document of the agreement of Żurawno).

турецької сторони. Прибувши до намету Гусейн паші, комісари не зсідали з коней, аж доки паша сам не вийшов їх вітати. Коли під час вітальної церемонії в них запитали про уповноважувальні документи, комісари заявили, що покажуть їх лише в тому разі, якщо паші нададуть їм уповноважувальні грамоти від султана¹³.

Як і в Стамбулі, утримання посольства перекладалося на турецьку сторону:

Утримання для нас було таким. На 360 осіб на день шість баранів, яким, якщо переважували встановлену вагу, відрізали лопатки. Сухарів як варшавський корець, рису як половину, тощеної масла як два гарніці, олії часом як повну миску на всіх комісарів. На коней п'ятьсот дванацятъ ячміня, на кожного коня по три пригоріці від години до години. Шість малих возів сіна [...] і то не завжди, також дров¹⁴.

Крім того, комісарам надавалася охорона: “Мехмет ага був нашим приставом, котрий мав чотири хоругви для проведення нас з пішими семенами, які завжди несли біля нас кінну і пішу сторожу” (*Mechmet aga przystawem był naszym, który miał cztery chorągwie do prowadzenia nas z Semenami pieszemi, który strasz konną i piesza odprawowali zawsze koło nas*)¹⁵. Разом з тим, посилення охорони було знаком того, що комісарів можуть затримати. Оскільки на час перемирних переговорів військові дії не припинялися і надійшли відомості про успіхи польського війська, комісари всерйоз побоювалися зрыву переговорів: “Нам вже відтоді надано потужнішу денну і нічну сторожу, бо біля кожного намету з обох сторін, окрім звичайної сторожі, по десять яничарів біля кожних дверей поставлено, які цілу ніч палили вогонь” (*Nam już straż potężniejsza odtąd dzienną i nocną przydano, bo u każdego namiotu z obu stron, krom zwyczajnej straży, po dziesięci janczarów przy każdych drzwiach przydano, którzy całą noc palili ognie*)¹⁶. Але того разу переговори не були розірвані, а посилення охорони турки формально пояснювали турботою про безпеку представників Речі Посполитої у ворожому таборі.

Хронологія переговорів виглядала приблизно так¹⁷:

25 вересня: Привітання в турецької сторони та аудієнція в кримського хана.

26 вересня: Диван.

30 вересня: Двоє комісарів (Є. Вільгорський і Т. Карчевський) вели переговорну конференцію з турками.

¹³ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I na Wawelu, Archiwum Potockich z Krzeszowic, sygn. 3369.

¹⁴ “Ordinaria taka na nas była. Na 360 osób na dzień baranów sześć, które jeżeli przeważali według ich wagi, lopatki odparali. Sucharów jakby korzec warszawski, ryzu jako pułkorca, masła jak dwa garca topionego, oliwy czasem jak pełnych misę na wszystkich commisarów. Na koni piećset dwanaście jęczmienia, na każdego konia po troje przygarści od godziny do godziny. Siana wozków małych raczy maz solnych sześć i to nie zawsze, drew także” (*Ibid.*).

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

1 жовтня: Диван.

13 жовтня: Я. Телефус провадив переговори з ханом, а Є. Вільгорський і Т. Карчевський – з турецькою стороною.

14 жовтня: Є. Вільгорський і Т. Карчевський затвердили першу версію перемирного трактату.

15 жовтня: Офіційна вичитка трактату в присутності на дивані всіх комісарів.

16 жовтня: Переклад і вичитка представниками Речі Посполитої турецької версії трактату (оскільки виявилось, що низку домовлених пунктів пропущено, Є. Вільгорський і Т. Карчевський продовжили переговори з турецькою стороною).

17 жовтня: До турецького табору прибув призначений малим послом срідський підчаший Анджей Моджеєвський; вичитування й затвердження обох версій угоди на дивані.

21 жовтня: Прощальні аудієнції в Сердер паші і хана.

23 жовтня: Від'їзд.

Таким чином, за сприятливих умов перемирні переговори тривали близько місяця. Так само, як і на аудієнціях у Стамбулі, після затвердження остаточного варіанту перемирної угоди всім комісарам і тлумачам на знак приязного ставлення було надано так звані кафтани (турецьке коштовне вбрانня, яке традиційно дарували на знак гостинності на аудієнціях у султана чи турецьких урядовців). Під час же прощальних аудієнцій у хана та турецького паші кожен комісар одержав у подарунок коня. Отже, навіть під час перемирних переговорів у таборі турки як приймаюча сторона дотримувались своїх традицій гостинності.

У Західній Європі в XVII ст. переговори після закінчення війни проводились між представниками ворогуючих сторін на умовно нейтральній території (а не в одному з таборів) за участю медіаторів. Таким чином, жодна сторона не виконувала ролі “господаря” і не надавала формального утримання. Крім того, для укладення миру практикувалися так звані перемирні конференції (взірцем ранньомодерної перемирної конференції може бути Вестфальський конгрес 1646–1648 рр., але така практика була поширена в Європі і раніше). Тривалість конференцій була дуже різною: якщо в ході кількомісячних переговорів сторони не досягали компромісу, зустрічі могли проводитися кількома етапами¹⁸. Відповідно, після укладення попереднього перемир’я військові дії припинялися. Наприклад, війна між Річчю Посполитою та Шведським королівством (1655–1658 рр.) була формально завершена в 1658 р. підписанням Валісарського перемир’я, тоді як Олівську мирну конференцію для остаточного врегулювання конфлікту було скликано в 1660 р. за медіацією австрійських, бранденбургських, голландських, датських, курляндських і французьких представників, а Кардиський “вічний” мир підписано аж 1661 року¹⁹. Московська держава не

¹⁸ История дипломатии: В 5 томах. Издание второе / Под ред. академика В. М. Хвостова и др. Москва, 1959. Т. I / Под редакцией В. А. Зорина и др. С. 214, 275.

¹⁹ Historia dyplomacji polskiej. T. II. S. 214–218.

брала участі в європейських перемирних конференціях і в основному не сприймала медіаційної практики аж до Карловацького конгресу 1699 року²⁰, що збігається з початком її входження до європейської політичної системи.

При посіданні престолу новим правителем європейські держави традиційно відсилали до нього церемоніальні посольства для привітання. Так само й при утвердженні нового папи римського до Риму прямували так звані посольства покори, які мали засвідчити формальну вищість церковної влади над світською²¹. Утім, початок правління нового володаря не був причиною для обов'язкового проведення переговорів і укладення нових договорів.

У мирний час переговори щодо, наприклад, торгових угод проводилися зазвичай постійними представниками держав – резидентами – при дворах монархів, а їх результати закріплювалися взаємними офіційними ратифікаціями²². Слід зазначити, що Висока Порта приймала резидентів європейських держав, але власних представників не відсилала. Річ Посполита також не мала офіційного резидента в Стамбулі і ревно охороняла свій особливий статус. Так, інструкція 1624 року Кшиштофу Ксльчевському наказувала відбути місію швидко і пильнувати, аби не стати затриманим агентом²³. Посланник Кшиштоф Серебкович на пропозицію залишився в Стамбулі агентом у 1623 р. відповів: “А польські королі ніколи не мали в Порті своїх агентів, тільки через послів приязнь і добре сусідство більше двохсот років цісарям [султанам] вашим завжди засвідчували і пропонували” (*Lecz królowie polscy nigdy nie mewali w Porty agentów swoich, tylko przesz posły przyjazny sqsiedztwo dobre od dwuset laty dalej, cesarzom waszym zawsze oswiadczali i ofiarowali*)²⁴.

Таким чином, річнополітська дипломатична взаємодія зі Стамбулом більше нагадує не західноєвропейські взірці, а аналогічну практику Московської держави, де інститут резидентури лише починав розвиватись у XVII ст. Єдина відмінність між дипломатичними практиками Варшави–Стамбулу і Варшави–Москви полягала в тому, що в другому випадку посольства всіх рангів були взаємними. Якщо ж побіжно порівняти хід переговорів Речі Посполитої з Портою і Москвою, то слід зауважити, що останні були набагато інтенсивнішими за кількістю офіційних аудієнцій. Коли річнополітський посол міг провести в Стамбулі від кількох місяців до двох років і одержати при тому від п'яти до восьми офіційних аудієнцій у султана та везіра разом узятих, то, наприклад, дипломатична місія Речі Посполитої до Москви 1678 року провела там два з половиною місяці і встигла відбути 32 аудієнції²⁵. Автор щоденника місії Бернард Таннер писав, що

²⁰ Parvev I. Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683–1739). New York, 1995. P. 131–132.

²¹ Mattingly G. Renaissance diplomacy. New York, 1988. P. 91.

²² Ibid. P. 34.

²³ AGAD, Libri Legationum (далі – LL), sygn. 30, s. 13–15.

²⁴ Ibid. S. 43–46.

²⁵ Poselstwo polsko-litewskie do Moskwy w roku 1678 szcześliwie przedsięwzięte, opisane przez naoczного świadka Bernarda Tannera / Opracował i wstępem poprzedził Aleksander Strojny, z języka łacińskiego przełożyli Michał Rzepiela i Aleksander Strojny. Kraków, 2002. S. 199–226.

річнополітські посли, незвичні до такої практики, пояснювали її тим, що московити не дотримуються ухваленого рішення і розглядають одне й те саме питання по декілька разів. За Б. Таннером, один із послів начебто жалівся, що “ліпше мати справу з дикими татарами чи турками, ніж з непостійними московитами, які те, що раз постановлено, відміняють, а потім те, що відмінили, знову постановляють” (*lepiej mieć sprawę z dzikimi Tartarami czy Turkami, niż z niestałymi Moskowitami, którzy to, co raz postanowiono, odwołują, a potem to, co odwołali, na nowo postanowiają*)²⁶.

Риторика переговорів. Обговорюючи умови мирного договору та намагаючись домовитися про якомога вигідніші для себе пункти, представники Речі Посполитої зверталися до усталених аргументів. Незмінність переговорної аргументації особливо добре простежується на прикладі посольських інструкцій, які часто давали вказівки не лише щодо того, чого має домагатися дипломат в османській столиці, але й якими саме засобами та методами досягатиме визначених цілей. Крім того, дипломатичні щоденники і реляції, які фіксували хід переговорів, показують, що вживані аргументи мали між собою багато спільногого. Узагальнюючи, можна сказати, що зазвичай аргументи полягали у зверненні до традиції, волі володаря та затверджених мирних договорів. Як правило, оформлення загальних положень спиралося на традиційний характер міждержавних взаємин, тоді як підтвердження окремих пунктів угоди базувалося на попередніх формулюваннях та деклараціях волевиявлення правителів.

Обґрунтовуючи необхідність укладення миру і зміни окремих пунктів мирного договору, дипломати в першу чергу апелювали до традиції як до джерела права і справедливості. Зокрема, стверджувався факт традиційно мирних стосунків між попередниками польського короля та турецького султана. Так, інструкція посланнику К. Кельчевському (1624 р.), який доставляв у Стамбул ратифікацію ахднаме 1623 року, наголошувала на тому, що поточний мирний договір є гідним закріпленням віддавна мирних взаємин між державами:

Як найясніші предки його королівської милості польські королі з найяснішими предками його милості цісаря [султана] в усі віки жили в непорушній приязні, братерській прихильності й милості, і сам його милість король з найяснішим Мехмет султаном, дідом, і Ахмет султаном, батьком його милості цісаря, у такій же приязні і любові завжди жив, так і зараз, коли над найяснішою Портоко і домом оттоманським Божа ласка засяяла і наділила столицю оттоманської держави справжнім господарем, його королівська милість не лише тішиться з того і зичить цісарю його милості від Бога щасливих днів, але також завжди прагне, згідно зі скріпленими присягами з обох боків пактами, дотримуватися приязні, миру і доброго сусідства щодо нього²⁷.

²⁶ Ibid. S. 203.

²⁷ “Jako bowiem najaśnieszy przodkowie JKM królowie polscy z najaśnieszemi przodkami Cesarza Jego Mści w nienaruszonej przyjaźni i braterskiej chęci i miłości po wszystkie wieki żyli, i sam JKM z najaśnieszym Mechmet sułtanem, dziadem, i Achmetem sułtanem, ojcem Cesarza Jego

У свою чергу, посол О. Пісочинський (1630 р.) під час другої аудієнції в каймакама, на якій обговорювались основні завдання посольства та пункти майбутнього договору, у розлогій промові наголошував на традиційному мірі між предками короля та султана:

четвертого дня мав аудієнцію в каймакана, на якій розлого (як могла знести варварська терплячість у слуханні) давні – як предків вашої королівської милості з предками цісаря [султана], так і самої вашої королівської милості вже з шостим їх цісарем – пакти і статечну приязнь обґрунтував до Османа, показавши відповідність²⁸.

При цьому будь-які конфлікти чи непорозуміння в минулому пояснювалися винятково злою волею третьої сторони, або тимчасовою непокорою підданих (запорізьких козаків чи кримських татар). Так, інструкція згадуваному посланнику К. Кельчевському радила наголосити, що тривалий мир був безумовно вигідним для турецької сторони, а конфлікт (війна 1621–1622 років), який завдав великої шкоди обом державам, стався винятково з провини недоброзичливців:

поки найясніші предки його милості цісаря [султана] з найяснішими королями і Польським королівством мешкали в приязні й доброму сусідстві, доти найясніший дім оттоманський у щасті й славі перебував, і те щастя до цього часу було б непорушне, якби зла рада людей нерозумних і недоброзичливих не привела до непотрібної їх скідливої для обох сторін війни²⁹.

Кількома роками пізніше великий посол А. Тшебінський (1633 р.), який безуспішно намагався відвернути чергове військове зіткнення між Портою і Річчю Посполитою, мав знову нагадати, що причиною єдиного конфлікту між ними стало втручання третіх сторін: “Лише раз через лиху раду недоброзичливців дійшло між ними до війни, але й та швидко закінчилася миром” (*Raz tylko za przewrotną ludzi niezyczliwych radą do wojny międzi nimi przyszło, ale i ta*

Mści, w takiej że przyjaźni i miłości zawsze żył tak i teraz, kiedy nad najaśniejszą Portą i domem Ottomańskim łaska się Boża roświeciła i prawdziwem dziedzicem stolicę państwa ottomańskiego opatryzała, nie tylko się z tego JKM raduje i Cesarzowi Jego Mś. szczęśliwych dni od Pana Boga zycze, ale tesz przyjaźni, pokoju i dobrego sąsiedztwa jemu według poprzysiężonych z obojej strony pact dotrzymywać zawsze chce” (AGAD, LL, sygn. 30, s. 13–15).

²⁸ “[...] czwartego dnia miałem audiencję u kajmakana, na której z gruntu obszerniej (de patientia w słuchaniu barbari zniesć mogła) dawne jako przodków WKMci z przodkami cesarza jego, tak i samego WKMci już to z szóstym ich cesarzem – pacta i stateczne przyjaźni wywiodłem do Osmana, tranzycją uczyniwszy” (Trzy relacje z polskich podróży... S. 62).

²⁹ “[...] póki najaśniejszy przodkowie Cesarza Jego Mści i najaśniejszemi królami i z Królestwem Polskim w przyjaźni i sąsiedstwie dobrym mieszkali, poty najaśniejszy dom ottomański we szczęsiu i sławie opływał, i do tego czasu tosz szczęście dotąd by było nienaruszone trwało kiedy by była złra ludzi nierozumnych i niezyczliwych do niepotrzebnej i szkodliwej z obu stron wojny powodem nie była” (AGAD, LL sygn. 30, s. 13–15).

*przedko się w pokój obróciła*³⁰. Разом з тим, А. Тшебінський мав наголосити, що між сторонами знову запанувала згода, як тільки правителі за прикладом своїх “предків” відновили безпосереднє спілкування:

Тоді його королівська милість, наслідуючи своїх предків, які завжди зберігали непорушну приязнь і спокійне сусідство з домом і державою османськими, зі свого боку бажає підтвердити та відновити і давні й нові пакти з турецьким цісарем [султаном], щоб їх цілком вірно дотримуватися й усувати всілякі причини для їх розірвання. Навзасм прагне того, що й турецький цісар [султан], наслідуючи батька, діда, прадіда та інших своїх предків, а особливо великої слави і мудрості цісаря Сулеймана, який на власному прикладі показав на прийдешні часи, як його наступники мають шанувати короля і королівство Польське і мир з ними тримати³¹.

Щоб додати ваги проголошеним мирним намірам, дипломати також апелювали до того, що, незважаючи на вояовничі настрої щодо Османської імперії інших християнських держав, передусім Габсбурзької імперії, король неухильно дотримується даного слова і традиційного миру:

І то додати, що достатньо в тому спільній приязні, яку маємо, хоча від своїх же християн, яким релігією і багатьма іншими речами зобов'язані, від яких часто-густо отримуємо належну допомогу, через те, що так вірно дотримуємо приязнь цісарю, провокуємо велику ненависть їх, але не допускаємо порушення давніх пактів, доки і щодо нас їх дотримують, та ні в чому не перешкоджасмо намірам цісаря [султана], що і нещодавно показали, коли перський король через свого посла пропонував нам приязнь³².

Причинами конфліктів, у тому числі й тих, що не вели до розірвання мирних договорів, але служили приводом до взаємних скарг, найчастіше називалися напади татар на землі Речі Посполитої та запорізьких козаків на турецькі володіння. Щоб підтвердити добру волю короля та його бажання тримати мир зі султаном, дипломати неодноразово наголошували на тому, що козацькі напади в жодному разі не санкціонуються королем і за тимчасову непокору козаків

³⁰ Ibid. AKW, dz. tur., t. 340, nr 613.

³¹ “Jako tedy KJM naślądując świątobliwych przodków swoich, którzy z domem i państwiem otтомańskim nienaruszoną przyjaźń, i spokojne sąsiestwo zawsze zachowali, na tym jest, aby z swego strony dawne i świeże pacta z Cesarem tureckim potwierdził i odnowił, iż onecale i statecznie trzymał i wszelakie przyczyny rozerwania onych oddalał. Tak wzajem trzyma to Cesarzu tureckiem, że i on naśladowając ojca, dziada, pradziada i innych przodków swoich, a osobliwie wielkiej sławy y mądrości cesarza Solimana, który na potomne czasy przykład z siebie dał, jako następcy jego mają królów i królestwa Polskiego szanować, i pokój z nimi trzymać” (Ibid.).

³² “A to przyda, że dość w tym spółnocy przyjaźni co mamy, że lubo od swych że chreścian, którym religia i z wielu inszych miar jesteśmy obowiązani, od których często a gęsto bywamy wiele przodków pozytecznych nam sięgani, przeto że tak statecznie przyjaźni cesarzowi dotrzymywamy, wielką nienawiść u nich sobie jednamy, jednak od pact dawnych ruszyć się póki nam będą trzymane, nie dopuszczamy i w niczym cesarzowi zaciągów jego nie przeskadzamy, cośmy i teraz świeżo, gdy nas Król perski przed posła swego zaciągał do przyjazni, pokazali” (Ibid. T. 288, nr 533).

нешадно карають. Так, посланик Єжи Коханський (1609 р.) мав не лише повідомити про покарання козаків, але й просити султана передати територію на північ від Очакова під контроль Речі Посполитої – начебто для більш ефективної боротьби з козацькою сваволею:

Як тільки минулого літа король його милість дізнався, що свавільні люди запорізькі козаки, вдершися в землі й володіння турецького цісаря [султана], вчинили немалої шкоди йому і його підданим, не чекаючи скарги чи листа від цісаря [султана], наказав своєму гетьману з військом швидко йти до України й уbezпечити від тих розбійників, щоб ті злочини були покарані військом його королівської милості. [...] Було би їх зручніше діставати з другої сторони від моря, коли би ті місця, зокрема від Очакова, були під владою його королівської милості, як бувало за давніх часів: тепер якби цісар [султан] то дозволив, швидше би те зле плем'я там з тієї сторони могло бути викорінене людьми його королівської милості³³.

Разом з тим, дипломати застерігали, що всі покарання підданих (у тому числі й козаків) відбуваються лише з доброї волі володаря і лише тою мірою, яку він сам визначає. Зокрема, турецька сторона неодноразово домагалася цілковитого усунення козаків із Запоріжжя, на що існувала пезмінна відповідь: лише володар визначає міру покарання своїм підданим.

На засвідчення мирних намірів з боку султана посли домагалися аналогічних “каральних заходів” проти кримських і буджацьких татар. Зокрема, А. Тшебінський мав просити справедливості, оскільки король усіма можливими способами гамує козаків, тоді як татар належно не карають:

Король його милість і Річ Посполита ніколи в тому козакам не давали поблажки і човни їм палили, військами громили й іншими різними способами гамували, хоч з іншої сторони ніколи з татар відповідно до опису в пактах слушної справедливості не чинили, збитків не відшкодовували, в'язнів не повертали³⁴.

Окрім того, скаржачись на татар, посли твердили, що своїми нападами ті провокують наїзди козаків і сприяють збільшенню їх чисельності, оскільки останні частково складаються з покривджених під час татарських набігів селян.

³³ “Lata przeszłego skoro o tym posłyszał KJM, że ludzi swowołni Kozacy zaporoscy do ziemie i państw cesarza tureckiego wtargnąłwszy, onemu i poddanym jego niemałe szkody poczynieli, nie czekając skargi ani pisania o tym do cesarza JM hetmanowi swemu z wojskiem przedko ku Ukrainie nastąpić kazał, i robojnikom tym zachodzić, aby za tę zbrodnię karanie przez wojsko JKM beli pokarani. [...] Jużby ich snadniej z drugi strony od morza siegać belo, kiedyby te tam miejsca, zwłaszcza od Oczakowa, pod władzą JKM beli, jako bywało za czasów dawniejszych za spólnych produktów: teraz gdyby Cesarz JM na to pozwoleł, snadniej by to zle plemię tam s tej strony przez ludzie JKM mogło bydź wykorzenione” (Bibl. Czart., sygn. 3435 IV, s. 62–66).

³⁴ “Atoli KJM i Rpta nigdy w tym kozakom nie poblażała i owszem czołny im nieraz palono, wojskami ich gromiono i różnymi sposobami hamowano, lubo z drugiej strony nigdy słusznej sprawiedliwości według opisania pact z Tatarów nie czyniono, szkod nie nagradzano, więźniów nie wracano” (AGAD, AKW, dz. tur., t. 340, nr 613).

Другою причиною непорозумінь між сторонами річнополітські дипломати називали непевну позицію волоського та мультанського господарів, зокрема в тих випадках, коли на господарстві “раптом” опинялася особа, неприхильна Речі Посполитій. Посли наголошували: мирні стосунки великою мірою залежать від затвердження гідних кандидатур у наддунайських князівствах. Базуючись на другій тезі, дипломати обстоювали право короля пропонувати щі кандидатури султану для остаточного затвердження. Але найбільш бажаним варіантом для річнополітської сторони було передання князівств під протекцію Речі Посполитої³⁵. Щоб досягти цієї, як показала практика XVII ст., нереальної мети, дипломати апелювали знову-таки до традиційного впливу на ці території. Подібно, великий посол А. Стадніцький (1606 р.) мав просити султана не дозволяти своєму війську під час ведення воєнних дій на прилеглих до Речі Посполитої територіях заходити далі Хуста, Мукачева і Кошиць, аргументуючи це тим, що вказані населені пункти насправді є коронними замками, які залишилися за Угорщиною з тих часів, коли польські королі були королями угорськими і навпаки³⁶.

Із загального ряду вибивається лише звернення до античної традиції, яке передбачала інструкція тому ж А. Стадніцькому в справі передачі Речі Посполитій Волощини:

нехай би цісар [султан] як нащадок великих монархів наслідував у тому Александра Великого і римлян, які не лише такі провінції, але й цілі королівства надавали тим, хто дотримував їм приязні. Чим покаже цісар [султан], що є володарем великого духу, і кожен лбатиме про його приязнь³⁷.

Підтверджуючи свою позицію щодо окремих пунктів, які мали бути включені в офіційний договір, сторони апелювали в основному до попередніх ахднаме та волі своїх правителів. Зокрема, те, що великий посол В. Мясковський завбачливо захопив із собою з королівської канцелярії перемирні трактати та ахднаме 1630 і 1634 років, допомогло йому переламати позицію великого везіра в справі визначення кордонів між двома державами. Везір твердив, що Кодацька фортеця має бути зруйнована, оскільки її побудовано на території, яка належить султанові. На це В. Мясковський продемонстрував йому оригінали названих документів, що засвідчували правоту річнополітської сторони: “Показав йому оригінали домовленостей Шагин аги і Муртаза паші та підтвердження пактів самим

³⁵ Ibid. T. 288, nr 533; Bibl. Czart., TN, t. 100, s. 267–270; sygn. 3435 IV, s. 62–66; Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddział rękopisów, sygn. 5, s. 87–89; Instrukcja Krzysztofa Kochanowskiego... // Zbiór pamiątek historycznych... 1822. T. V. S. 389.

³⁶ AGAD, AKW, dz. tur., t. 288, nr 533.

³⁷ “[...] niechby Cesarz jako wielkich monarchów potomek, wiełkiego Alexandra i Rzymianów w tym naśladował, którzy nie tylko takowych prowincji, ale i calych królestw tam, którzy im przyjaźni dotrzymywali, pozwalali. Czem pokaże Cesarz, że panem jest wiełkiego animuszu i każdy do przyjazni jego ubiegać się będzie” (Ibid.).

Мурадом” (*Pokazałem mu atestacje Szegin agi i Murtazy pasze i konfirmacje samegoż Amurata pakta, oryginały*)³⁸. Проте, як правило, посол, вирушаючи в дорогу, одержував лише копії договорів.

Коли йшлося про принципові пункти договору, сторони чітко стежили за їх формулюваннями³⁹. Пропозиція внести нові пункти в текст договору в більшості випадків трактувалася як спроба розірвати угоду. Наприклад, коли посол О. Пісочинський укладав угоду в 1630 р., османська сторона наполягала на включені пункті про цілковите усунення козаків із Запоріжжя. О. Пісочинський відмовлявся, посилаючись на те, що такого пункту не було в ахднаме, наданому після закінчення Хотинської війни, і твердив:

якщо вільно, сказавши і постановивши, монархові не тримати слово і присяги, тоді то дозволю і твоєму цісарю [султану]. Але якщо між монархами слово, присяга і лист чогось варті, тоді цісар і той нічого нового не може вносити, тільки давні пакти, які при Османі князю Збаразькому, великому і вічної пам'яті гідному послові, хоч тому Мехмед Гордій, головний того миру неприятель, дуже перешкоджав, Мустафа, стрій твого пана, а потім і пан твій підтверджив, і підтвердження їх через пана Кельчевського до рук його королівської милості послав⁴⁰.

Таким чином, при укладенні чи поновленні миру базою зазвичай слугували умови, зафіксовані в попередніх ахднаме. Жодні інші документи (королівські і султанські листи чи результати перемирних конференцій у військових таборах тощо) не могли бути джерелом для апеляції. Тому спроби посилатися на них закінчувалися невдачею. Зокрема, коли малий посол А. Моджевський (1677 р.) після журавинського перемир’я прибув до Стамбула для обговорення умов договору перед приїздом великого посла, який мав одержати вже готовий документ, і підняв питання про нові кордони, домагаючись повернення Речі Посполитій Поділля, турки закинули йому, що, висуваючи нові умови, він намагається розірвати укладене перемир’я. На це А. Моджевський заявив, що перемирні умови не є договором, а отже, можуть бути змінені:

Після цих отриманих у мене пунктів прислали, що ти подав суперечить журавинським пактам, а Сераскер пише, що це вже домовлені пакти, і нічого до

³⁸ Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował Adam Przyboś. Warszawa, 1985. S. 64.

³⁹ Наприклад, під час бучацьких переговорів 1672 року польська сторона пильнувала, щоб ті кошти, які Річ Посполита мала сплачувати султану, у договорі були названі не “харачем”, а “упомінком” (Pamiętnik o wyprawieniu się jp. Franciszka Lubowickiego i jp. Szumowskiego... // Grabowski A. Ojczyste spominki. Kraków, 1845. S. 187).

⁴⁰ “[...] jeśli wolno, rzekszы i postanowiwszy monarsze nie trzymać słowo i przysięgi, tedy tego i cesarzowi twemu pozwolę. Ale jeśli między monarchami słowo, przysięga i pismo co waży, tedy i cesarz, i tej nic nowego wnosić nie możecie, jeno dawnych pakt, które po Osmanie księciu Zbaraskiemu, wielkiemu i wiecznej pamięci godnemu posłowi, lubo także w tym Mehmet Gardzy, główny tego pokoju nieprzyjacieł, barzo przeszkaďał, Mustafa, stryj pana twoego, a potem i sam pan twój, sacrosancte potwierdzieł i rewersał ich przez p. Kiełczewskiego do rąk JKMci posłał” (Trzy relacje z polskich podróży... S. 77).

них не додається, і тим самим ти приїхав розривати пакти. Відповів, що не розривати, але оповісти приязнь вашої королівської милості і Речі Посполитої, нагадуючи про обіцянки Сераскера, який разом із ханом запевнив, що не тільки тих міст, яких потребуємо, але і понад те для нас поступляться, пізнавши прихильність до згоди. І до того Сераскер не мав повноважень завіряти договір, тому то не пакти, але домовлені і незакінчені умови до угоди. І в них є пункт про встановлення кордону⁴¹.

Варто додати, що переговори про нові кордони хоча і було розпочато, але вони не дали жодних позитивних результатів ані під час місії А. Моджевського, ані під час великого посольства Я. Гнійського, а одержане останнім ахднаме фактично дослівно підтверджувало умови невигідного для Речі Посполитої Бучацького миру 1672 року (за винятком пункту про зобов'язання сплачувати данину Високій Порті).

Єдиним винятком з правила про нелегітимність попереднього перемирного договору була ситуація, що склалася під час великого посольства Р. Лещинського (1700 р.), який одержував ахднаме після карловацької конференції 1699 року. Спроба внести пункт про усунення Буджацької орди була невдалою, оскільки в перемирному договорі значилося, що буджацькі татари мають звільнити лише територію, на якій осіли під час останньої війни у Волошині:

Щодо того, аби знести Буджак, ледве мені не закипули, що трактату не читав, хоч його знову напам'ять. Тоді пішли до моого [трактату] і показали дослівно, що, згідно зі словами трактату, тільки віддалитися мають від тих місць, де під час останньої війни у Волошині осіли татари⁴².

Утім, основну вагу в цій ситуації мали не самі умови Карловацького перемир'я, а їх затвердження офіційною ратифікацією короля і сейму, яку ще в 1699 р. доставив у Стамбул посол Станіслав Матеуш Жевуський. З цього приводу Р. Лещинський жалівся, що не може нічого вдіяти, оскільки його функції зведені до суто формальних: “важко було про щось говорити з тим народом, а тим більше мені, послові, якому нічого не залишено, бо малий посол відав і одержав

⁴¹ “Po odebranych tych odemnie punktach przysłano, że to cokolwiekieś podał repugnat Paktum Zurawinskim a Saraskier pisze iż to są Pakta całe postanowione y nic do nich nie dostaje i tym samym Pakta rwaceś przyjechał. Odpowiedziałem że nie rwać ale opowiedzieć przyjaźń W.K.M. y Rzpztey upominając się obietnic Saraskierowych, który się z Hanem assekurował, że nietylko tych Miast, których potrzebujecie ale co więcej dla nas ustąpi, byle uznał Facilitatem w zgodzie. A do tego Saraskier Plenipotentiey concluendi nie miał, i to nie są Pakta, ale Condicie do Pokoju umówjone y nieskonczone. I jest w nich punkt o postanowieniu granic” (Poselstwo Modrzejowskiego do Turcji. Relacja // Święcki T. Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski / Przejrzał w rękopiśmie, objaśnił i uzupełnił przypisami J. Bartoszewicz. Warszawa, 1858. T. 2. S. 374).

⁴² “Z strony zaś, aby Budziak spędzić, ledwo mi nie namieniono, żem traktatu nie czytał, lubomgo na pamięć umiał. Do mego tedy poszli i pokazali ad literam, że tylko remotueri powinien od tych miejsc jako verba traktatu sonant, które podczas ostatniej koligackiej wojny w Wołoszczach Tatarowie osiedli” (Poselstwo Rafała Leszczyńskiego do Turcji w 1700 roku. Diariusze i inne materiały / Red. Ilona Czamańska. Leszno, 1998. S. 101).

ратифікацію” (*trudno co było grubemu narodowi mówić, ile mnie posłowi, któryemu nic nie zostawiono, bo ablegat ratificationis dał i odebrał*)⁴³.

Незважаючи на декларацію, що сторони мають чітко дотримуватися положень договору і не вдаватися до їх вільної інтерпретації (як це мало місце в 1700 р.)⁴⁴, очевидно, йшлося не про заперечення інтерпретації як такої, а про дотримання традиційних трактування і розуміння окремих пунктів ахднаме. Так, інструкція великому послу А. Стадніцькому наказувала: якщо османська сторона буде вимагати від Речі Посполитої військової допомоги, посилаючись на формулу, що король має “бути приятелем приятелям і неприятелем неприятелям” султана, то посол має відповісти, що Річ Посполита ніколи не надавала Порті фактичної допомоги під час її конфліктів зі сусідами, а згадана формула лише зобов’язувала короля не допомагати противникам Порти у війні: “Буде докладати як найбільших до того старань, посилаючись на давні пакти, їх звичайне розуміння і збереження” (*Wsakże będzie jako naime drzej takowych o tym disceptaty i zażywał, referując się na stare pacta, na ich stare i zwykłe rozumienie i zachowanie*)⁴⁵.

Іншим беззаперечним підтвердженням аргументів, як уже згадувалося, служила воля володарів. Зокрема, для річнопосполитських послів це означало, що вони мають неухильно дотримуватись пунктів королівської інструкції, навіть якщо сформульовані там вимоги викликатимуть різко негативну реакцію чи навіть загрожуватимуть затримкою переговорів. (Це часто призводило не лише до фізичного затримання дипломата в іноземній столиці, але й до позбавлення всіх належних його статусу привілеїв, включно з посольською недоторканністю⁴⁶.) Відступитися від частини вимог можна було лише у випадку отримання послом нової інструкції, хоч інколи навіть пряма вказівка короля не могла змінити завдань інструкції⁴⁷. Для османів апеляція до волі султана була звичною справою, коли вони хотіли скасувати котрийсь із уже узгоджених пунктів. Так, посланик К. Серебкович (1623 р.), який прибув до Стамбула домовитися про одержання іншої, інші та, которую привіз К. Збаразький, версії ахднаме (було виявлено значні розбіжності між домовленими умовами трактату та його фактичними пунктами), домагався “усунення Кантимира з

⁴³ Ibid. S. 100.

⁴⁴ “[...] między narodami słowa, pisma, ut sonant przyjęte być musza, nie ad interpretationem przyprowadzone, bo by tak wszytek traktat z obojej strony jakoby komu trzeba interpretari mog!” (Ibid. S. 94).

⁴⁵ AGAD, AKW, dz. tur., t. 288, nr 533.

⁴⁶ Czamańska I. Czy wojna z Turcją w 1672 roku była nieunikniona? Poselstwo Kazimierza Wysockiego do Turcji w latach 1670–1672 // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1985. R. 92. S. 775.

⁴⁷ “Tam poczta i ciekawa doszła mię od Jego Królewskiej Mości, abym punkta pewne instrukcyjej in favorem Moskwy non sine praeiudicio nostri odmienił. Odpisałem debita cum veneratione, że głosować instrukcyja non est mea potestatis, zaczym czekać będę w tym ex senatus consilio decisionem, które secundum statum nostrum samo to tylko resolvere może” (Poselstwo Rafała Leszczyńskiego... S. 51).

Силістрійського ханства” як постійного порушника згоди між державами. Спочатку великий везір погодився на цю умову та ініціював видання відповідного *emîru* (спеціального письмового наказу), але після того, як Кантимир прислав коштовні “упоминки” (подарунки) йому та іншим урядовцям, змінив свою позицію і затвердив за тим “Силістрійське ханство”. У відповідь на протест К. Серебковича везір заявив, що такою є воля султана, і пообіцяв відправити королю від імені султана окремого листа з роз’ясненням цього питання⁴⁸.

Отже, дипломати Речі Посполитої за європейською звичкою посылалися на традицію як на джерело пайвищої справедливості. Як відомо, усі територіальні суперечки в ранньомoderній Європі пояснювалися принадлежністю державі певної території в якийсь із періодів, починаючи від існування імперії Карла Великого. Щоправда, успіх подібних заяв, якщо апеляції не підкріплювалися військовою міццю, видається вельми сумнівним як у Європі, так і в османській столиці. Разом з тим, очевидно, що успішні аргументи річнополітических дипломатів у Стамбулі базувалися на формулах попередніх ахднаме. Ахднаме було документальним підтвердженням волевиявлення і слова османських володарів – попередніх і таємничих. Вірогідно, заяви про випадковість і малозначимість конфліктів між двома державами мали засвідчити, що вони не відповідали “справжній” волі султана.

Способи фіксації результатів переговорів. Спосіб фіксації результатів переговорів між Річчю Посполитою та Османською імперією залежав від стадії переговорної процедури, тобто від того, чи результати переговорів були попередніми, чи остаточними. Основним способом фіксації кінцевих результатів переговорів було султанське ахднаме, котре, як уже зазначалося, не лише закріплювало домовленості, але й слугувало базою для подальших договорів. Перемирні трактати (турецький аналог – *темессюк* [*temessük*]) були дійсними лише до моменту видачі ахднаме; їх тимчасовий характер підкреслювався османською традицією знищувати ці документи в присутності іноземних послів⁴⁹.

Тимчасові домовленості також могли закріплюватись усним договором при обміні заручниками. Так, невідомий член посольства 1654 року у своєму листі описує переговори в Стамбулі щодо надання кримським ханом допомоги Речі Посполитій проти Москви. Великий посол Міколай Бєгдановський твердив, що існує попередня домовленість щодо цього з кримським ханом:

пан посол дуже наполягав, щоб хан йшов до Москви на послуги його королівській милості; питав, чи під Жванцем домовилися з ханом щодо цієї умови; сказав пан посол, що так, а не інакше; вимагав на те від пана посла якогось письмового документа і дивувався, що ми умовилися без жодного листа. Пан посол на то дав

⁴⁸ AGAD, LL, sygn. 30, s. 43–46.

⁴⁹ Ottoman-Polish Diplomatic Relations... P. 51.

таку причину, що для утвердження приязні ми обмінялися не листами, але заставами⁵⁰.

Очевидно, турецькій стороні цього виявилося недостатньо для засвідчення факту угоди, оскільки до Криму було відряджено спеціального гінця, який привіз письмове підтвердження хана.

Ще один спосіб фіксації тимчасових домовленостей згадується в щоденнику посла О. Пісочинського, який їхав до Стамбула одержати султанське підтвердження перемир'я, укладеного між коронним польним гетьманом С. Конецпольським та Муртаза пашею. Разом з тим, йому належало попередити назрівання чергового конфлікту через напади татар на коронні землі, а козаків – на Крим⁵¹. Під час подорожі О. Пісочинський провів переговори з Муртаза пашею та Хассан пашею (командуючим османським флотом) про збереження миру і взаємне стримування козаків і татар від нападів. Турецька сторона хотіла, щоб на знак домовленості О. Пісочинський залишив у заручниках когось із шляхтичів. Посол відмовився, аргументуючи це тим, що таке одностороннє заручництво шкодить честі короля і Речі Посполитої, натомість було вирішено відіслати гінців з обох сторін до великого везіра і коронного гетьмана з інформацією про угоду⁵².

Для забезпечення виконання пунктів, зазначених в ахднаме, султанська канцелярія видавала ще низку так званих “супроводжувальних документів”, про що повідомляли річнопсолитському дипломатові. Зокрема, такими документами могли бути еміри до Кримського ханства чи Силістрійського ейалета із забороною пустошити коронні землі, якщо надходили скарги⁵³. Листування між королем і султаном можна розглядати лише в контексті переговорної процедури: ці листи не мали великого значення, і на них ніколи не посилалися. Разом з тим, у листах султана і везіра до короля частково фіксувалися результати переговорів. Справа в тому, що на кожен пункт посольської інструкції мала бути надана відповідь – позитивна чи негативна⁵⁴. Ахднаме ж фіксувало лише позитивні результати домовленостей, створюючи прецедент. Якщо ж османська сторона не бажала задовільнити якесь

⁵⁰ “[...] pan poseł instabat nań barzo, aby han do Moskwy na usługę JKMci szedł, pytał się jeżeli się pod Zwancem to conditio z hanem pojednali, powiedział pan poseł, że tak a nie inaczej, potrzebował na to od pana posła dokumenta jakiego in scripto i dziwował się żeśmy bez żadnego pisma zgodzieli. Dał tego przyczynę pan poseł, żeśmy nie piśmo, ale zakłady zobopolne dla utwierdzenia przyjaźni dali” (AGAD, AKW, dz. tur., t. 427, nr 731).

⁵¹ Instrukcja urodzonemu Aleksandrowi Piaseczyńskiemu... // Zródła do dziejów polskich / Wyd. M. Malinowski i A. Przedziecki. Wilno, 1844. T. II. S. 190–195.

⁵² Trzy relacje z polskich podróży... S. 56.

⁵³ Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Warszawa, 1959. T. I. Cz. 1: Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz. S. 314–327.

⁵⁴ Trzy relacje z polskich podróży... S. 72.

прохання, то наполягала, щоб посол не згадував це питання під час офіційних аудієнцій (і в такий спосіб знімав його з переговорів), або мотивувала свою негативну відповідь у султанському або везірському листі, як правило, недотриманням умов попередніх договорів з польського боку. Те саме стосувалося окремих питань, які з певних причин не могли бути внесені до ахднаме. Зокрема, така ситуація мала місце під час посольства Р. Лещинського в 1700 р. Умови Карловацького договору були ратифіковані ще до одержання султанського ахднаме, і *de facto* внести нові пункти було неможливо. Але великий посол Р. Лещинський, окрім одержання офіційного султанського документа, мав обговорити ще й питання навігації на Чорному морі, тож вимагав від турецької сторони окремого письмового засвідчення результатів домовленостей⁵⁵.

Як мета переговорів між двома державами, так і їх результати мали становити таємницю для третьої сторони. Більше того, мета посольства не повідомлялась і турецьким намісникам під час подорожі до Стамбула. У відомій “Розмові з силістрійським пашею” М. Бєгановського описано спроби паші довідатися з якою метою посол їде до Порти. На це дипломат відповідав, що офіційно не може про це говорити, а частину пунктів може розкрити лише в приватній розмові⁵⁶. Усі пункти інструкції зачитувалися лише під час султанської аудієнції. Так, Я. Гнінський зазначав, що везір хотів знати про всі пункти інструкції ще до офіційного привітання в султана. Дипломат же побоювався, що везір не погодиться з якоюсь із вимог і триматиме його без султанської аудієнції невизначений період часу:

Обіцяв швидку аудієнцію в ціаря [султана], вимагаючи лише, щоб наперед на конференції розповів сутність посольства, але то було небезпечно, бо мене можна було би невістъ скільки тримати без аудієнції, як після аудієнції тримали півтора роки⁵⁷.

Аналогічно, результати переговорів трималися в таємниці. Інструкція А. Стадніцькому наказувала пильнувати, щоб про результати домовленостей з османами не дізналися інші дипломати (у першу чергу, очевидно, австрійський резидент): “Буде старатися якнайтаємніше відправити всі ті речі, так, щоб ані записів тих, ані умов жодних посли панів християнських не бачили і того по християнству не розсылали” (*Te wszystkie rzeczy starać się będzie, żeby jako*

⁵⁵ “[...] aby in scripto na memoriał mój odebrał respons, tandem propter maiorem assecurationem i podpis z pieczęcią” (Poselstwo Rafała Leszczyńskiego... S. 103).

⁵⁶ Rozmowa baszy silistryjskiego Szausz Baszy z JeMcią Panem chorążym Iwowskim (Bieganowskim) // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1908. R. XXII. S. 397.

⁵⁷ “Audiencyja u cesarza prędką obiecał, potrzebując tylko, aby wprzód na konferencji contenta legationis opowiedział, ale to było minus securum, aby mię bez audiencyi można było nie wiedzieć, póki trzymać, jako po audiencyi węcej półtora lat trzymano” (Poselstwo Jana Gnińskiego, wojewody chełmińskiego do Turcji w latach 1677–1678 // Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia / Opracowali Adam Przyboś i Roman Żelewski. Kraków, 1959. S. 396).

*natajemyej odprawił, tak żeby ani spiszów tych, ani condicyi żadnych posłowie p[anów] chrześcijanskich nie widzieli, ani tego po chrześcianstwie rozsyłali*⁵⁸. У перозголошенні часом була зацікавлена і османська сторона. Р. Лещинський оповідав, що турки тримали московського посла під вартою, щоб він не спілкувався з іншими дипломатами і не розповідав про результати переговорів⁵⁹.

Основною відмінністю між європейським поняттям договору та османським ахднаме був характер зобов'язань сторін. Для європейців договір передбачав взаємні зобов'язання, тоді як османи формально не визнавали зобов'язань султана перед "невірними"⁶⁰. Ахднаме був інструментом, яким користувалися для декларації миру із суперніми володарями, і, як твердять дослідники⁶¹, сутність цього документа змінювалася кілька разів під впливами різних традицій, а також залежно від сили чи слабкості Османської імперії в конкретний історичний період. Індикатором характеру взаємних зобов'язань слугувала наявність чи відсутність доставки до Стамбулу офіційної ратифікації мирного договору з річнополітського боку⁶².

Ратифікація була суто європейською практикою⁶³: договір вважався недійсним до моменту ратифікації, тобто до затвердження його монархом та – у низці країн (до яких належала і Річ Посполита) – парламентом. Іноді послові могли надавати спеціальні повноваження, згідно з якими його підпис під договором відповідав офіційній ратифікації. Характер цих повноважень міг різнятися: посол отримував право підписати наданий супереном текст договору, не вносячи до нього жодних змін, або підписати текст, укладений у результаті проведених ним переговорів. Щоправда, такі повноваження зазвичай надавалися лише стосовно договорів другорядного значення⁶⁴.

Порта не вимагала ратифікації правителем іншої країни і навіть могла офіційно не прийняти її тексту (якщо хотіла підкреслити субордіновану позицію іншої держави). У дипломатичних взаємовідносинах між Річчю Посполитою та Османською імперією практика ратифікації фактично зникає в другій половині XVII ст. і відновлюється лише з Карловацьким договором 1699 року⁶⁵. Останній було укладено переважно вже за європейськими принципами дипломатії, включно

⁵⁸ AGAD, AKW, dz. tur., t. 288, nr 533.

⁵⁹ Poselstwo Rafała Leszczyńskiego... S. 396.

⁶⁰ Ottoman-Polish Diplomatic Relations... P. 3–7.

⁶¹ Theunissen H. P. A. Ottoman-Venetian diplomatics: the 'ahd-names. The historical background and the development of category of political-commercial instruments together with an annotated edition of corpus of relevant documents. Doctoral Dissertation. University of Utrecht, 1991. Див. електронну версію цієї дисертації, опубліковану в "Electronic journal of Oriental studies" і розміщену в Інтернеті (<http://www.history-journals.de/articles/hjg-eartic-j00024.html>).

⁶² Ottoman-Polish Diplomatic Relations... P. 68–71.

⁶³ Наприклад, практика Московської держави передбачала складання монархом присяги на Євангелії в присутності іноземних послів (Істория дипломатии. Т. I. С. 314).

⁶⁴ Mattingly G. Renaissance diplomacy. P. 37.

⁶⁵ Ottoman-Polish Diplomatic Relations... P. 76–77.

зі структурою і формулюваннями взаємних зобов'язань⁶⁶. Перемирна конференція також відбувалася за європейськими правилами – на нейтральній території і з формально рівними повноваженнями представників сторін⁶⁷. Тож Карловацький мир означив уже новий характер взаємин між мусульманською Османською імперією та християнськими країнами Європи.

* * *

Переговори між Річчю Посполитою та Османською імперією в XVII ст. були синтезованим варіантом політичної взаємодії, що ґрутувалася як на східній, так і на західній практиці. Причому переговорна процедура яскраво відображає взаємодію різних традицій: не тільки європейських і мусульманських практик, але й цілком оригінальних, притаманих власне стосункам між Річчю Посполитою та Османською імперією.

У переговорній риториці представники Речі Посполитої будували свою аргументацію на засадах традиції, які звучали цілком логічно в ранньомодерній Західній Європі, оскільки традиція була тут звичним підтвердженням права. Крім того, тогочасна західноєвропейська політична думка вважала мирні відносини між сусідніми державами природнім станом речей, що підвищувало формальне значення традиції і накладало свій відбиток на практику укладення й збереження миру. Очевидно, для Османської імперії така аргументація була недоречною, оскільки мир ототожнювався зі світом ісламу, за межами якого, природньо, знаходилися вороги і з ними точилася постійна війна. “Переконливі” апеляції до традиції не задовільняли османську сторону (так само, як й інших супротивників Речі Посполитої в XVII ст.). Османська імперія (подібно, як Московське царство чи Шведське королівство) належала до держав, де в цей період відбувалися бурхливі зміни як у внутрішньому устрої, так і в зовнішній політиці, а отже, у них не було особливих підстав прив’язуватися до традиційного стану справ. За таких обставин вагомішими виявилися посилання на умови попередніх договорів, які співпадали з розумінням непорушності слова османського володаря – як правлячого, так і попередніх, що в уяві османів більше відповідало традиції.

Способи, якими фіксували результати переговорів між Річчю Посполитою та Османською імперією, переважно базувалися на практиці мусульманського світу й османському тлумаченні поняття договору. Епізодичне привнесення західних елементів, таких як ратифікація, а також тимчасове набуття ахднаме характеру взаємних зобов’язань, залежали винятково від внутрішньої сили чи слабкості Османської імперії. Запозичення європейських дипломатичних практик османами повною мірою відбувається вже у XVIII ст., хоч підґрунтя цього процесу було закладено раніше – у попередньому столітті.

⁶⁶ Ibid. P. 621–623 (Document 62 (6–15 October 1699). The ‘ahdname sent by Mustafa II to King August II).

⁶⁷ Vaughan D. M. Europe and the Turk: a pattern of alliances 1350–1700. Liverpool, 1954. P. 278.